

Adam Kucharski

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu. Instytut Historii i Archiwistyki

e-mail: akr88@umk.pl

ORCID ID: 0000-0001-8814-9421

L

Lektury oświeconego wojażera-Sarmaty w świetle katalogu ksiąg zabranych w podróż przez Seweryna Rzewuskiego (1778)

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/FT.2017.004>

Tekst jest opublikowany na zasadach niewyłącznej licencji Creative Commons
Uznanie autorstwa-Bez utworów zależnych 3.0 Polska (CC BY-ND 3.0 PL).

Dr hab. Adam Kucharski jest adiunktem w Zakładzie Metodologii Historii i Wiedzy o Kulturze w Instytucie Historii i Archiwistyki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Zainteresowania badawcze obejmują problematykę z zakresu historii kultury wczesnonowożytnej XVI–XVIII w., a w szczególności kwestie podróżnictwa polskiego w XVII–XVIII w., mentalności ówczesnej szlachty i magnatów uchwytej w ich korespondencji oraz rozwoju prasy rękopiśmiennej w I Rzeczypospolitej. Opublikował m.in.: *Hiszpania i Hiszpanie w relacjach Polaków* (Warszawa 2007); *Diariusz peregrynacji europejskiej (1684–1687)* Karola Stanisława Radziwiłła, oprac. i opatrzenie wstępem i koment. (Toruń 2011) i *Theatrum peregrinandi. Poznawcze aspekty staropolskich podróży w epoce późnego baroku* (Toruń 2013).

S

Słowa kluczowe: Seweryn Rzewuski, podróż, biblioteka, lektura

S

Streszczenie. Poziom wiedzy o przebiegu, znaczeniu i realiach podróży zagranicznych mieszkańców dawnej Rzeczypospolitej zwiększył się wydatnie dzięki publikacji źródeł historycznych, zarówno w postaci krytycznych edycji źródłowych, jak i opracowań naukowych. Jednym z ciekawszych dokumentów dla poznania roli książki oraz dynamiki rozwoju kultury czytelniczej wśród nowożytnych wojażerów jest katalog książek zabranych w podróż przez Seweryna Rzewuskiego w 1778 r., magnata i polityka polskiego dobrze znanego z kart historii. Artykuł ten jest okazją do zaprezentowania tej postaci z nieco innej strony niż jego aktywność jako jednego z liderów konfederacji targowickiej. Archiwalny inwentarz biblioteki podróżnej Rzewuskiego jest unikalnym źródłem tego typu, dlatego też warto go przybliżyć i pokazać dzięki niemu różnorodność zainteresowań staropolskiego podróżnika. Poprzez prezentowane poglądy i postawy polityczne, a z drugiej strony świadomy dobór lektur jego sylwetka jawi się jako osobowość wewnętrznie złożona stojąca na pograniczu pomiędzy mentalnością i programem ideowym sarmackiego peregrynanta i oświeconego wojażera.

Jednym z istotniejszych efektów podróżowania i sporządzania relacji z wyjazdów zagranicznych było zapoznawanie się z poziomem rozwoju kultury w poszczególnych krajach europejskich, w tym także z funkcjonowaniem i wyposażeniem bibliotek. Ważne zagadnienie roli i znaczenia opisów bibliotek w trakcie trwania podróży zagranicznych w epoce oświecenia znalazło już swoje opracowanie w literaturze przedmiotu¹. Istniejące źródła z drugiej połowy XVIII w. dają jednak asumpt do nowego spojrzenia na ten problem dzięki zachowanym katalogom ksiązek zabieranych ze sobą przez staropolskich podróżników za granicę. Do tego typu wykazów ksiąg należy rejestr sporządzony przed wyjazdem hetmana polnego koronnego Seweryna Rzewuskiego z rodzinnych Podhorców w 1778 r.² Wyodrębnienie kategorii „człowieka czytającego” w czasie podróży pozwala na ujęcie jego biblioteki nie tylko w tradycyjny sposób (rozumianej jako zbiór ksiązek przechowywanych w konkretnym pomieszczeniu), ale przede wszystkim jako sytuacji czytelniczej, a właściwie całego ich czasowo-przestrzennego ciągu³. Statyczny obraz wnętrza zapełnionego półkami, ze spoczywającymi na nich książkami, zastępuje tutaj dynamiczna i zmieniająca w czasie podróżna przestrzeń lektury zabranych ze sobą tomów ksiąg. W nowożytnej Polsce tradycje bibliofilskie i rozwój czytelnictwa były warunkowane, w dużej mierze poprzez zjawisko masowych wyjazdów zagranicznych, przede wszystkim o charakterze edukacyjnym. Od czasów XVI-wiecznego renesansu, z jego humanistycznym uwielbieniem tekstów klasycznych aż po okres oświecenia wyjazdy zagraniczne przyczyniały się do wyznaczania horyzontów gustów i mód czytelniczych. Nowy rozdział tych procesów zapoczątkowano w połowie XVIII w. poprzez upowszechnienie zwyczaju podróży europejskich, głównie polskiej magnaterii, przyczyniających się do zwiększenia zainteresowań kontynentalną literaturą naukową, filozoficzną i piękną⁴.

W ten kontekst wpisuje się postać Seweryna Rzewuskiego, a właściwie jego mało znana biblioteka podróżna⁵. Sam Rzewuski, osławiony wprawdzie poprzez fakt przywództwa ruchu targowickiego, zasługuje tutaj jednak na szczególną uwagę, nie jako polityk, ale autor wykazu ksiąg, który we wcześniejszym okresie swego życia nie był jeszcze tak napiętnowany późniejszą działalnością polityczną. Podróż Rzewuskiego poza granice kraju nie była pierwszym tego typu wyjazdem. Kilkanaście lat wcześniej odbył pod opieką francuskiego gubernera dwuletnią podróż edukacyjną, odwiedzając kilka krajów europejskich. Towarzyszył mu wówczas (1759–1761) Louis-Antoine Caraccioli w charakterze preceptora. Podróż objęła Austrię, Włochy, Francję i Niemcy. Seweryn Rzewuski odwiedził wówczas między innymi Stanisława Leszczyńskiego rezydującego w Luneville⁶.

¹ K. Bednarska-Ruszejowa, *Biblioteki w polskich oświeceniowych opisach podróży zagranicznych*, Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej, R. 46: 1996, s. 241–250.

² Inwentarz ksiązek zabranych ze sobą w podróż, zatytułowany „Regest ksiązek, które się biorą w drogę die 22 Augusti 1778 w Podhorcach spisany”, poprzedza właściwy opis tego wojażu przechowywany w archiwum rodzinnym Rzewuskich: Archiwum Narodowe w Krakowie (dalej: ANK), Archiwum Podhoreckie (dalej: APodh) II 184, s. nłb.

³ W. Próchnicki, *Homo legens*, [w:] *Biblioteki i książki w literaturze*, red. K. Bednarska-Ruszejowa, Kraków 1998, s. 150.

⁴ B. Bieńkowska, *Staropolski świat ksiązek*, Wrocław 1976, s. 24–27.

⁵ Zaledwie kilka informacji na jej temat podała Krystyna Maksimowicz w swoim artykule *Hetman Seweryn Rzewuski pod sterem swego ojca Wacława w latach 1774–1779*, *Ze Skarbcza Kultury*, 1989, z. 49, s. 177–178.

⁶ Z. Zielińska, *Rzewuski Seweryn h. Krzywda (1743–1811)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny* (dalej: PSB), t. 34, Wrocław 1992–1993, s. 139.

Rzewuski nie był oczywiście pierwszym podróżnikiem, który doceniał wartość lektury w trakcie dłuższych wyjazdów. Czytanie książek było przecież nieodłącznym elementem tzw. podróży akademickich i edukacyjnych oraz niezbywalnym komponentem nauki polskich studentów w europejskich akademiach i uniwersytetach, czy kolegiach. Czytano zresztą przy różnych okazjach, wykorzystując dogodnie ku temu okoliczności⁷. Sam tytułowy bohater tego opracowania był zresztą pouczany przez swego ojca, aby gorliwie i systematycznie czytał książki obcojęzyczne czemu towarzyszył dłuższy wywód na temat przydatności nawet krótkiej, lecz głośniejszej lektury tekstów francuskojęzycznych dających znakomite efekty w praktycznej nauce tego języka⁸. Nadmienmy tu również, że ojciec Seweryna był zwolennikiem wytężonej pracy umysłowej i zdeklarowanym przeciwnikiem marnowania czasu nawet w trakcie jazdy powozem czy dyliżansem. Dlatego też Wacław Rzewuski upominał swego syna Józefa, starszego brata Seweryna, aby ten podczas swojej o kilka lat wcześniejszej podróży edukacyjnej po Europie nie zaniedbywał lektury, poświęcając jej każdą wolną chwilę, również w trakcie jazdy⁹.

Niemniej częsta praktyka czytelnicza nie zawsze przekładała się na dokumentowanie tego faktu w rozmaitych źródłach związanych z realiami podróżniczymi w okresie wczesnonowożytnym. Wypada raczej stwierdzić, że znane nam wykazy książek, z których korzystano za granicą, należą do rzadkości. Pojedyncze wzmianki w instrukcjach podróżnych lub diariuszach peregrynacji dają tylko wrywkową wiedzę na temat tego, co i jak często czytano. Skądinąd świadczą one jednak o wielkiej roli edukacyjnej i pedagogicznej, jaką przypisywano książkom w Rzeczypospolitej w drugiej połowie XVIII w., jak również wcześniej. W epoce oświecenia, z jej kultem wiedzy i rozumu, uważano bowiem, że książka jest rezerwuarem wszelkiej przydatnej oświeconemu podróżnikowi wiedzy¹⁰. Ten optymizm poznawczy nie powinien zasłaniać także innych postaw i poglądów kwestionujących coraz powszechniej uznawaną wartość naukową książek, a przynajmniej każących podchodzić do ich lektury z dużą ostrożnością w obawie przed nowymi ideami. Takie podejście daje się zauważyć w kręgach kościelnych upatrujących, przynajmniej w niektórych dziełach, zagrożenia dla tradycyjnej, konserwatywnej wizji świata i lansowania nowych, nieortodoksyjnych nurtów myślowych. Takie kontroświeceniowe stanowisko zalecało nawet całkowitą rezygnację z wielu tytułów i wydawnictw podejrzewanych o propagowanie wywrotowych teorii¹¹. Inne zapisy w relacjach z podróży dokumentują z kolei listę

⁷ Zob. A. Mączak, *Odkrywanie Europy. Podróże w czasach renesansu i baroku*, Gdańsk 1998; w szczególności rozdział *Lektura w siodle i na postoju* (s. 42–45).

⁸ „książki francuskie ustawicznie czytać. Ja rozumiem, że więcej to pomoże niż metrów języka francuskiego, których nie barzo radziłbym brać”; ANK, APodh I 126, s. 383.

⁹ „W drodze mieć książkę jaką w kieszeni, aby ją w kolasce czytać”; Muzeum Narodowe w Krakowie, rkps 22, k. 208. Do tego upomnienia Wacław Rzewuski dołączał wykaz kilku tytułów szczególnie zalecanych przez siebie książek.

¹⁰ Lektura była ważna zarówno podczas samej podróży, jak i po powrocie do kraju. Drukowane przewodniki po różnych miastach i krajach zapewniały krajoznawczą orientację w terenie, zaś literatura encyklopedyczna i kompendia geograficzne były przydatne w procesie spisywania relacji z wojaży; A. Mączak, *Peregrynacje, wojaże, turystyka*, Warszawa 2001, s. 171–174.

¹¹ „Złych kompanii unikać i książek takowych nie czytać wcale”, *Instrukcja do cudzych krajów wyjeżdżającemu Imci x. Kantorowi krakowskiemu dana od Xcia biskupa Krakowskiego stryja jego na Promniku 20 Aug: 1765* [Instrukcja Kajetana Sołtyka dla Michała Sołtyka], [w:] J. Śmiałowski, *Książdz kanonik Michał Sołtyk (1742–1815) i jego testament. Zbiory sztuki, archeologiczne, numizmaty, minerały i osobliwości*, Łódź 2000, s. 95.

zakupów księgarskich czynionych za granicą robiące wrażenie dużym rozmachem i różnorodnością tematyczną¹².

Właściwe odczytanie kontekstu znaczeniowego opisów bibliotek w utworach literackich wymaga rozstrzygnięcia całego szeregu pytań, które należy zadać, konstruując odpowiedni kwestionariusz badawczy. I tak trzeba przede wszystkim określić charakter opisywanej biblioteki, odpowiadając na pytania, czy jest to księgozbiór fikcyjny czy realny, prywatny czy publiczny, historyczny czy współczesny, a wreszcie będący głównym czy jedynie pobocznym motywem całego analizowanego tekstu, jego koniecznym czy zaledwie przypadkowym elementem¹³? Odnosząc te kwestie do deskrypcji biblioteki podróżnej Seweryna Rzewuskiego, należy stwierdzić, że jest to rzeczywisty księgozbiór prywatny, będący częścią rodzinnej biblioteki, gromadzonej zapewne od kilku pokoleń. Wielką rolę odegrał w tym procesie gromadzenia książek Wacław Rzewuski, ojciec Seweryna. Niestety, wkrótce po opisywanej podróży zbiór książek uległ rozproszeniu w wyniku znacznego pogorszenia sytuacji ekonomicznej w dobrach Rzewuskich¹⁴. Również europejski wojaż Rzewuskiego w latach 1778–1779, chociaż należy go interpretować w kategoriach podróży politycznej, służącej szukaniu poparcia poprzez nawiązywanie znajomości i zacieśnienia istniejących kontaktów, był przez niego samego postrzegany jako wyjazd prywatny mający na celu realizację osobistych celów i pasji intelektualnych oraz poznawczych¹⁵. Precyzując kolejne odpowiedzi na postawione powyżej pytania, należy zaznaczyć, że lektura biblioteczki podróżnej Seweryna Rzewuskiego stanowiła konstytutywny komponent jego aktywności podróżnej i wyznaczała zasięg intelektualnych zainteresowań i ambicji tego wojażera. Co więcej, jest to motyw wiodący, o czym świadczy chociażby umieszczenie katalogu książek na samym początku relacji z tej podróży, który pozwala oceniać cały wyjazd w kategoriach podróży uczonej czy wręcz naukowej, które to cechy pragnął jej nadać Rzewuski obok innych typów swojej działalności, głównie przecież politycznej.

Biblioteczkę podróżną Seweryna Rzewuskiego trzeba zaliczyć do grupy księgozbiorów starannie selekcyjonowanych pod kątem korzystania z nich w trakcie wojażu. Sprawia ona wrażenie skrupulatnie dobranego zbioru książek z kilku dziedzin wiedzy. Łącznie księgozbiór liczył niespełna 50 tytułów, wliczając w to nieliczne wydania kilkutomowe. Na czterech pierwszych kartach relacji z podróży pomieszczono schematyczny, inwentarzowy wykaz 46 dzieł, podając ich tytuł, rzadziej autora, liczbę woluminów i format książek¹⁶. Wykaz nie został uporząd-

¹² Do tego typu inwentarzy księgarskich zaliczmy chociażby obszerny „Regestr książek w Wenecji kupionych” zamieszczony na końcu dziennika podróży (obejmującego lata 1667–1669) ordynata ostrogskiego księcia Aleksandra Janusza Zasławskiego-Ostrogskiego, który spisywał książkę Jan Kazimierz Wojsznarowicz, jego preceptor podróżny. Fakt zamieszczenia tego wykazu kilkudziesięciu książek kupionych we Włoszech każe sytuować ten nabytek na rok 1669, kończący europejską peregrynację młodego magnata; Biblioteka Narodowa w Warszawie, Biblioteki Ordynacji Zamojskich, rkps 847, k. 134v.–136.

¹³ K. Bednarska-Ruszejowa, *Światowe badania nad opisami bibliotek w utworach literackich*, [w:] *Biblioteki i książki w literaturze*, red. eadem, Kraków 1998, s. 12.

¹⁴ Jednym z głównych powodów kłopotów finansowych były rozbiory Polski. Bibliotekę podhorecką rozsprzedawano sukcesywnie podczas licytacji w latach 1782–1787; A. Szyszko-Bohusz, *Podhorce*, Sztuki Piękne, R. 1: 1925, nr 4, s. 153.

¹⁵ K. Maksimowicz, *Seweryna Rzewuskiego droga do targowicy*, Gdańsk 2002, s. 108.

¹⁶ 31 pozycji początkowych jest numerowanych. Druga część, zatytułowana „Dalszy regestr książek”, ma już mniej staranny charakter zapisu, zdradzając pewne objawy pośpiechu przy jej sporządzaniu, być może powstała tuż przed samym wyjazdem, ANK, APOdH II 184.

kowane tematycznie, a kolejność książek wydaje się przypadkowa. Być może zdecydował o tym porządek pakowania książek do skrzyń przed wyjazdem. Podróżny katalog książek został spisany ręką więcej niż jednego inwentaryzatora, w tym niektóre fragmenty noszą cechy charakteru pisma samego Seweryna Rzewuskiego.

Wśród zanotowanych w katalogu dzieł daje się wyróżnić kilka kategorii tematycznych. Zdecydowanie największa grupa tytułów zalicza się do literatury wojskowej. Militaria biblioteczne to największa jednorodna pod względem treści część księgozbioru podróznego Seweryna Rzewuskiego, która stanowi ok. 30% całości. Jednocześnie jest ona dość mocno zróżnicowana. Zawiera bowiem zarówno dzieła czołowych europejskich teoretyków wojskowości tego czasu, jak i dokumenty dotyczące armii koronnej. Na czoło wysuwa się dwutomowe wydanie *Essai sur l'art de la guerre* autorstwa francuskiego generała Lancelota Turpina de Crissé. Znalazło się tam również drugie znane dzieło tegoż autora, tym razem opublikowane w języku niemieckim, *Zum Taschenbuche, Worinnen die Zeichnungen und Anweisungen der Bewegungen eines Heeres oder Corps* (1764), wydane wspólnie z Simonem Lefebvre¹⁷. Do wybitnych, kanonicznych wręcz traktatów wojskowych, czytanych przez Rzewuskiego, można też zaklasyfikować *Mes Rêveries* nieżyjącego już wówczas księcia Maurycego Saskiego, nieprawego syna Augusta II, księcia Kurlandii i Semigalii oraz głównodowodzącego armii Ludwika XV. Lektury Rzewuskiego obejmowały dzieła przedstawiające najlepsze wzory organizacji i funkcjonowania nowożytnych armii czerpane z doświadczeń francuskich, czy niemieckich. Stąd obecność w wykazie francuskojęzycznej instrukcji dla oficerów piechoty czy instrukcji dla oficerów jazdy króla pruskiego Fryderyka II Wielkiego, faktycznego twórcy potęgi militarnej Prus.

Znajdujemy tam również polskojęzyczne dokumenty wojskowe dotyczące organizacji wojska koronnego i litewskiego: *Pla[n]ta wojska, chleb zastużonych, Regulament płacy całego wojska koronnego, czy Regulament mustry dla piechoty Obojga Narodów*. W podróży korzystano również z bliżej nieokreślonego manuskryptu zawierającego opis architektury militarnej i cywilnej. Tak liczny udział dzieł z teorii i praktyki wojskowości był podyktowany sprawowaniem urzędu hetmana polnego koronnego, który Seweryn otrzymał w 1774 r., chociaż niczym szczególnym się nie odznaczył w czasie jego sprawowania¹⁸. Katalog książek służył później jako notatnik do notowania bieżących spraw wojskowych, gdyż wolną część karty u dołu drugiej strony zapisano informacjami na temat rocznego utrzymania i uposażenia jednego z oficerów wypłacanego z dóbr oleskich Rzewuskiego¹⁹.

Mniejszy udział ilościowy mają druki o charakterze polityczno-ustrojowym, wśród których wymiermy konstytucje sejmu z 1776 r.²⁰ Był to dokument bardzo symboliczny dla Seweryna Rzewuskiego ponieważ wyznaczał jego aktywizację jako zagorzałego opozycjonisty antykrólewskiego broniącego dawnych wolności

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ Z. Zielińska, op. cit., passim.

¹⁹ Widnieje tam szczegółowy zapis rocznej ordynacji oberszteljtanta (podpułkownika) Tuchałki, ANK, APodh II 184.

²⁰ W spisie książek tytuł ten brzmi *Konstytucje sejmu ordynaryjnego roku 1776*; ANK, APodh II 184. Jest to zapewne dziennik tego sejmu, który ukazał się drukiem w tym samym roku pod tytułem: *Dyaryusz Seymu Ordynaryjnego Pod Związkiem Konfederacyi Generalney Obojga Narodow Agitującego Sie*.

oraz sprzeciwiającego się ograniczeniu władzy hetmanów. Do opozycji skierowanej przeciwko działaniom króla, a w szczególności Rady Nieustającej, która skonsolidowała się w latach 1775–1776, należeli dzierżyciele najwyższych stanowisk wojskowych: marszałek wielki koronny Stanisław Lubomirski, hetman wielki koronny Franciszek Ksawery Branicki i Rzewuski jako hetman polny²¹. Z kolei *Regestr znajdujących się konfederatów w niewoli rosyjskiej z Polski wziętych to swoiste epitafium dla poległych i jeńców z szeregów konfederatów barskich*. To także wspomnienie własnych losów Rzewuskiego i nawiązanie do epizodu kilkuletniej niewoli (1767–1773) wraz z ojcem w Rosji (m.in. w Kałudze). Seweryn udał się tam wraz z Wacławem Rzewuskim dobrowolnie, zasługując z nim wspólnie po powrocie na miano i autorytet „męczennika wolności”²². Wyrazem trwałego przywiązania Rzewuskiego do niezłomnej obrony ideałów szlacheckich wolności było zabranie ze sobą francuskiego tłumaczenia z 1770 r. manifestu konfederatów barskich (*Manifeste de la Republique confédérée de Pologne 1770*)²³. Można również wyszczególnić dwa traktaty historyczne opisujące zarówno historię dawną, jak i współczesną podróżnikowi. Są to odpowiednio dzieje starożytnego Rzymu Polibiusza oraz historia zwycięstw Ludwika XIV, które pół wieku wcześniej napisał i wydał Charles Sevin de Quincy (*Histoire militaire du règne de Louis-le-Grand, roi du France*). Obecność gramatyki tureckiej autorstwa Franciszka Mesgniena-Menińskiego (*Meniński Grammaticae Turcicae in quarto*)²⁴, XVII-wiecznego orientalisty i tłumacza, może z kolei wskazywać na przynajmniej ograniczoną naukę tego języka, przydatnego w porozumieniu się z Turcją, tradycyjnym polityczno-militarnym przeciwnikiem Rosji, w którym upatrywano największego sojusznika sprawy polskiej w tym czasie. Warto wspomnieć tutaj fakt, że dziad Seweryna Stanisław Mateusz Rzewuski był posłem polskim do Turcji w 1699 r.²⁵

Odrębną grupę stanowiły podręczniki z zakresu nauk ścisłych i przyrodniczych, które podobnie jak książki o tematyce militarnej obejmowały również prawie 1/3 całości księgozbioru. Wśród nich zdecydowanie dominuje literatura chemiczna licząca sześć tytułów, w tym tak specjalistyczne prace jak choćby opracowanie z dziedziny chemii metalurgicznej. Zwraca uwagę praca współczesnego Rzewuskiemu niemieckiego lekarza i chemika Johanna Heinricha Potta odnotowana jako *Johannis Henrici Pott exercitationes in quarto*²⁶. Lektura tej książki miała za zadanie kształcenie praktycznych umiejętności chemicznych poprzez ćwiczenia, co nasuwa przypuszczenie, że w trakcie podróży Seweryn Rzewuski nie tylko oddawał się studiom teoretycznym, ale przynajmniej w ograniczonym zakresie wykonywał doświadczenia chemiczne. Dzieła z zakresu chemii zostały uzupełnione książkami o tematyce inżynierskiej, do których należy praca o wynalazkach Denisa Papina (*De machina popiniana*)²⁷, francuskiego konstruktora działającego

²¹ W. Stanek, *Konfederacja sejmowa z 1776 roku – narzędzie dworskiego zamachu stanu*, Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki Humanistyczno-Społeczne. Historia, t. 28: 1993, z. 259, s. 126.

²² Z. Zielińska, op. cit., s. 176.

²³ ANK, APodh II 184.

²⁴ Ibidem.

²⁵ Zob. A. Gliwa, *Poselstwo Stanisława Mateusza Rzewuskiego do Turcji w 1699 r.*, Balcanica Posnaniensia. Acta et Studia, t. 13: 2003, s. 101–134.

²⁶ ANK, APodh II 184.

²⁷ Ibidem; było to zapewne dzieło opisujące odkrycie prototypu silnika parowego.

na przełomie XVII i XVIII w., świadcząca o żywym zainteresowaniu Rzewuskiego postępowaniem naukowo-technicznym w erze rewolucji przemysłowej. Nie zabrakło tam również opracowania z dziedziny farmacji. Książka wpisana jako *Tollständiges Dispensatorium in octavo*²⁸ to zapewne niemieckie tłumaczenie (*Vollständiges Handbuch der gantzen praktischen Arzneygelahrtheit enthaltend ein allgemeines Dispensatorium oder Uebersetzung der Pharmacopœen*) farmakopei, czyli urzędowego spisu lekarstw dopuszczonych do obrotu aptecznego oraz wykazu ich składników, której autorem był Anglik Richard Brookes. Zdecydowana przewaga książek wojskowych oraz podręczników nauk ścisłych i przyrodniczych jest odbiciem tendencji epoki połowy XVIII w., w której procesy upowszechnienia szkolnictwa i znajomości podręczników spowodowały stopniowe zastępowanie książek religijnych, propagujących wiedzę aprioryczną, naukową literaturą świecką²⁹. Należy w wykazie książek zabranych przez Rzewuskiego w podróż nie znajdujemy ani jednego tytułu religijnego świadczącego o pogłębianiu doktryny czy też gorliwym praktykowaniu dewocji. Jest to dość symptomatyczny fakt, biorąc pod uwagę znane i wielokrotnie deklarowane przywiązanie Rzewuskiego do religii katolickiej.

Wiedza geograficzna została zawarta w kilku różnorodnych pracach, do których możemy zaliczyć kalendarz gregoriański i juliański (*Vetus et novum calendarium in quarto*) pozwalający na przeliczanie dat według nowego i starego stylu, jakiś atlas oraz kompendium historyczno-geograficzne z deskrypcją krajów europejskich autorstwa Johanna Hübnera (*Hübners Ceitungs Lexicon in octavo majori*)³⁰. Wyrazem alchemicznych pasji Rzewuskiego była obecność w bibliotece podróźnej księgi magicznej, popularnego wówczas kompendium skompilowanego na użytek powszechny przez Gottharda Hefnera i wydana w początkach drugiej połowy XVIII w. pod tytułem *Onomatologia curiosa, artificiosa et magica*³¹. Warto również zaznaczyć, że obok wielkich współczesnych dzieł naukowych, znanych i cenionych opracowań specjalistycznych, znalazło się również miejsce dla rękopiśmiennego inwentarza dóbr Stulno. Był to klucz dóbr położony nad Bugiem w województwie ruskim i ziemi chełmskiej składający się z dziesięciu wsi i trzech folwarków. Jego właścicielem był Wacław Rzewuski³². Było to starostwo niegrodowe przynoszące duże dochody, które w 1774 r. zostało przez ojca, który odziedziczył je z kolei po Stanisławie Mateuszu Rzewuskim, scedowane Sewerynowi³³. Tak więc w podróży zajmowały go również kwestie ekonomiczne związane z zarządzaniem własnymi majątkami ziemskimi.

Na koniec wspomnijmy również o nielicznych wydawnictwach z dziedziny kultury. Najbardziej znanym utworem w tej grupie było arcydzieło literatury europejskiej, renesansowy poemat epicki Torquatta Tassa, *Goffred albo Jeruzalem Wyzwolona* w tłumaczeniu polskim³⁴. Zainteresowanie kwestiami oświeceniowej

²⁸ Ibidem.

²⁹ B. Kosmanowa, *Książka i jej czytelnicy w dawnej Polsce*, Warszawa 1981, s. 293.

³⁰ ANK, APodh II 184; Właściwy tytuł dzieła wydanego w początkach XVIII w. przez Hübnera i Philippa Sinolda von Schütza brzmiał *Reales Staats-, Zaitungs- und Conversations-Lexikon*.

³¹ ANK, APodh II 184.

³² *Słownik Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 11, Warszawa 1890, s. 507.

³³ Z. Zielińska, op. cit., s. 177.

³⁴ Przez inwentaryzatora biblioteki został on opisany pod nazwiskiem polskiego tłumacza Piotra Kochanowskiego oraz drugim tytułem: *Historia obozowa Kochanowskiego*; ANK, APodh II 184.

reformy szkolnictwa znamionuje dzieło Heinricha Brauna, bawarskiego propagatora zmian w systemie edukacji *Akademische Rede von der Kunst zu Denken, als dem Grunde der wahren Beredsamkeit, welche an dem höchstenfreulichen Namensfeste Seiner Churfürstlichen Durchleucht*. Jeszcze bardziej postępową lekturą był traktat znanego włoskiego luminarza Luigi Gonzaga di Castiglione, ostatniego potomka arystokratycznego rodu rządzącego Mantuą. Forsował on idee demokratycznych przemian społecznych i wolności obywatelskich. Rzewuski wiózł ze sobą najnowsze wydanie francuskiego tłumaczenia jego najważniejszego dzieła *L'Homme de lettres, bon citoyen, discours philosophiques, politiques, prononcé á l'académie des Arcades, á Rome des l'année 1776*. Do dzieł kultury wysokiej należy również zaliczyć bliżej nieokreślony zbiór wierszy oraz libretto francuskiej opery *Sargines. L'Elève du l'amour*, którą skomponował Nicolas-Marie Dalayrac. Ten ostatni tekst zdradza pewne zainteresowanie Rzewuskiego rozwojem muzyki w Europie.

Do zdecydowanie najobszerniejszych dzieł należały antyczne *Dzieje Rzymu* autorstwa Polibiusza wydane w sześciu tomach, pięciotomowy zespół pism filozoficznych znanego oświeceniowego myśliciela francuskiego Monteskiusza oraz *Słownik terminów chemicznych* w trzech woluminach. Ciekawym elementem tego rejestru są późniejsze dopiski, wykonane już niewątpliwie ręką samego Seweryna, co potwierdza ich porównanie z tekstem dziennika podróży. Dotyczą one dalszych losów kilku tytułów, które zmieniły właściciela drogą darowizny. Odnajdujemy w spisie cztery takie odręczne adnotacje Seweryna Rzewuskiego, który zaznaczył fakt darowania książek innym osobom. Niestety, brak datacji uniemożliwia bliższe umiejscowienie tych faktów w czasie. Daje jednak przynajmniej częściowe wyobrażenie o kontaktach intelektualnych nawiązywanych przez Rzewuskiego na przełomie lat 70. i 80. XVIII w. zarówno w kraju, jak i za granicą. Zapewne jeszcze w trakcie podróży nastąpiło przekazanie dwóch dzieł, odpowiednio chemikowi i aptekarzowi. Także za granicą Rzewuski podarował jedną z książek napotkanemu rodakowi. Zdarzyło się to zapewne w początkowej fazie podróży o czym świadczy dopisek katalogowy przy księdze odnotowanej jako *Dictionnaire militaire in octavo*. Słownik terminologii wojskowej został „darowany Panu Janowi Potockiemu, krajczycowi koronnemu w Wiedniu”³⁵. Osoba obdarowanego to znany później szeroko polski podróżnik, naukowiec amator i działacz polityczny Jan Potocki, który po odebraniu wszechstronnego wykształcenia we Francji i Szwajcarii, wówczas jako zaledwie siedemnastoletni młodzieniec przebywał w stolicy cesarstwa w randze oficera austriackiego i wziął udział w kampanii bawarskiej w początkowej fazie wojny o sukcesję bawarską³⁶. Jeszcze bardziej intrygująca jest kolejna krótka notatka informująca, że anonimowy zbiór wierszy i mów, być może o charakterze ćwiczeniowym, został podarowany w bliżej nieokreślonym czasie królowi Stanisławowi Augustowi Poniatowskiemu do jego biblioteki łazienkowskiej w Warszawie. Nie wiadomo również, czy *Zabawki wierszopiskie i krasomówcze* były drukiem czy

³⁵ ANK, APodh II 184.

³⁶ M. E. Żółtowska, *Potocki Jan (1761–1815)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 28, Wrocław 1984–1985, s. 36–37.

manuskryptem³⁷. Niemniej jest to fakt tyleż zadziwiający, co symptomatyczny, gdyż zarówno Seweryn Rzewuski, jak i jego ojciec Wacław należeli do grona zdecydowanych i zagorzałych przeciwników politycznych ostatniego polskiego monarchy. Jeszcze w 1779 r., tuż przed śmiercią i w momencie powrotu Seweryna do kraju, Wacław Rzewuski zachęcał syna do bardziej ugodowej postawy wobec króla. Dało się wówczas zauważyć symptomy pewnej odwilży w napiętych stosunkach Rzewuskich ze Stanisławem Augustem przypieczętowanej obdarowaniem Stanisława, brata Seweryna, orderem św. Stanisława³⁸. Być może właśnie wówczas w ramach rewanżu miała miejsce darowizna książkowa Seweryna. Jednakże już w 1782 r. Seweryn nie wahał się określać polskiego monarchy mianem dyktatora i absolutysty, a nawet straszyć go losem angielskiego monarchy Karola I świętego publicznie w trakcie rewolucji w 1649 r.³⁹

Dodajmy również, że ponad 90% biblioteki podróżnej Rzewuskiego stanowiły druki. Odnotowano zaledwie 5 rękopisów, w tym dwa autorstwa Wacława Rzewuskiego, chociaż nie podano ich tytułów ani charakterystyki zawartości. Poszczególne tytuły w wykazie nie zostały również opatrzone uwagami proweniencyjnymi. Można domniemywać, że ogromną większość tego zasobu stanowiły druki dawniejsze i współczesne, pochodzące zapewne z biblioteki w Podhorcach. Jeden z opisów jej zbiorów, wówczas już znacznie uszczuplonych, sugeruje, że znajdowało się tam „zaledwie” kilka tysięcy woluminów w tym ogromna liczba, w zasadzie znakomita większość, dzieł o tematyce wojskowej, nieco książek historycznych i literatury pięknej⁴⁰. Takie proporcje ilościowe wykazuje też biblioteczka podróżna Seweryna Rzewuskiego. Bibliotekę podhorecką gromadzono drogą zakupów. Bogaciła się ona zapewne o kolejne nabytki również w trakcie podróży edukacyjnych przedstawicieli kolejnych pokoleń Rzewuskich, w tym Wacława i Seweryna. Staraniem Wacława Rzewuskiego w Podhorcach działała również drukarnia, której produkcja typograficzna była zapewne w dużej mierze wyrazem zarówno polityczno-ideowego programu jej właściciela, jak i zindywidualizowanego profilu jego zainteresowań naukowych i kulturalnych⁴¹. Księgozbiór podróżny był również zróżnicowany pod względem formatu. Tylko kilka ksiąg miało duże wymiary (*folio*). Większość to mniejsze formaty czwórki i ósemki (*quarto* i *octavo*). Znajdujemy również zapisy świadczące o obecności „książek kieszonkowych” specjalnie przystosowanych do lektury podczas postojów, a nawet w trakcie jazdy powozem.

Jeszcze jeden fakt jest godny podkreślenia. Analiza kwantytatywna wykazała, że w księgozbiórze podróżnym Rzewuskiego ilościowo dominują pozycje wydane w języku francuskim i niemieckim, stanowiąc aż 2/3 wszystkich tytułów. zdradzając analogię do powszechniej występujących predylekcji kolekcjonerskich II połowy XVIII w. Tym samym po raz kolejny znajduje potwierdzenie teza, że oświeceniowe bibliofilstwo w I Rzeczypospolitej charakteryzuje się przewagą ilo-

³⁷ ANK, APodh II 184. W wykazie biblioteki jest to ostatnia numerowana pozycja – 31.

³⁸ K. Maksimowicz, *Seweryna Rzewuskiego...*, s. 114.

³⁹ K. Zienkowska, *Stanisław August Poniatowski*, Wrocław 2004, s. 295.

⁴⁰ S. Przyłęcki, *Opisanie pałacu w Podhorcach*, [w:] *Dniestrzanka. Zbiór artykułów wierszem i prozą wydanych ku zabawie i nauce*, wyd. S. Jaszowski, Lwów 1841, s. 17–19.

⁴¹ B. Bieńkowska, H. Chamerańska, *Tysiąc lat książki i bibliotek w Polsce*, Wrocław 1992, s. 56.

ściową literatury obcej, która była chętniej gromadzona niż rodzima, głównie pod wpływem wyjazdów zagranicznych⁴². Skądinąd należy też wziąć pod uwagę to, że większy udział książek obcojęzycznych jest zupełnie zrozumiały, gdyż należy pamiętać, że miały one służyć poza granicami kraju, przynosząc czytelnikowi potrzebną wiedzę w języku kraju, w którym przebywał, i zapewniając, dzięki lekturze, dodatkowe doskonalenie kompetencji lingwistycznych. Różnorodność tematyczna i genetyczna książek w bibliotece podróży Seweryna Rzewuskiego wskazuje na ich przemyślany dobór gwarantujący pozyskanie informacji z dzieł zawierających aktualny stan wiedzy z różnych dziedzin nauki, z uwzględnieniem najnowszych osiągnięć i wynalazków epoki oświecenia. Mówiąc te słowa, należy pamiętać, że zapewne autorem tego wyboru tytułów był człowiek postrzegany wówczas, jak i współcześnie, jako konserwatywny polityk, niechętny zmianom politycznym i piewca sarmackich wolności ustrojowych, które w takim kształcie nie znajdowały już wówczas racji bytu w oświeceniowej koncepcji państwa i społeczeństwa.

Bibliografia

Bednarska-Ruszajowa, Krystyna. 1996. „Biblioteki w polskich oświeceniowych opisach podróży zagranicznych”. *Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej* 46: 241–250.

Bednarska-Ruszajowa, Krystyna. 1998. „Światowe badania nad opisami bibliotek w utworach literackich”. W *Biblioteki i książki w literaturze*, red. Krystyna Bednarska-Ruszajowa, 9–54. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Bieńkowska, Barbara. 1976. *Staropolski świat książek*. Wrocław: Ossolineum.

Bieńkowska, Barbara, Halina Chamerska. 1992. *Tysiąc lat książki i bibliotek w Polsce*. Wrocław: Ossolineum.

Gliwa, Andrzej. 2003. „Poselstwo Stanisława Mateusza Rzewuskiego do Turcji w 1699 r.”. *Balkanica Posnaniensia. Acta et Studia* 13: 101–134.

Kosmanowa, Bogumiła. 1981. *Książka i jej czytelnicy w dawnej Polsce*. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.

Maksimowicz, Krystyna. 1989. „Hetman Seweryn Rzewuski pod sterem swego ojca Wacława w latach 1774–1779”. *Ze Skarbcza Kultury* 49: 149–189.

Maksimowicz, Krystyna. 2002. *Seweryna Rzewuskiego droga do targowicy*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.

Mączak, Antoni. 1998. *Odkrywanie Europy. Podróże w czasach renesansu i baroku*. Gdańsk: Novus Orbis.

Mączak, Antoni. 2001. *Peregrynacje, wojaże, turystyka*. Warszawa: Książka i Wiedza.

Próchnicki, Włodzimierz. 1998. „Homo legens”. W *Biblioteki i książki w literaturze*, red. Krystyna Bednarska-Ruszajowa, 150–160. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.

⁴² B. Bieńkowska, op. cit., s. 27.

Przyłęcki, Stanisław. 1841. „Opisanie pałacu w Podhorcach”. W *Dniestrzan-ka. Zbiór artykułów wierszem i prozą wydanych ku zabawie i nauce*, red. Stanisław Jaszowski, 9–33. Lwów: drukiem Józefa Schnaydera,

Słownik Królestwa Polskiego i Innych Krajów Słowiańskich. t. 9. 1890. Warszawa: nakładem Filipa Sulimierskiego i Władysława Walewskiego.

Stanek, Wojciech. 1993. „Konfederacja sejmowa z 1776 roku – narzędzie dworskiego zamachu stanu”. *Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki Humanistyczno-Społeczne. Historia* 28(259): 125–148.

Szyszko-Bohusz, Adolf. 1924–1925. „Podhorce”. *Sztuki Piękne* 1(4): 149–164.

Zielińska Zofia. 1992–1993. „Rzewuski Seweryn h. Krzywda (1743–1811)”. W *Polski Słownik Biograficzny*. t. 34, red. Stefan Kieniewicz, 138–151. Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich i Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.

Zielińska, Zofia. 1992–1993. „Rzewuski Waclaw”. W *Polski Słownik Biograficzny*. t. 34, red. Stefan Kieniewicz, 169–180. Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich i Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.

Zienkowska, Krystyna. 2004. *Stanisław August Poniatowski*. Wrocław: Ossolineum.

Żółtowska, Maria. 1984–1985. „Potocki Jan (1761–1815)”. W *Polski Słownik Biograficzny*. t. 28, red. Stefan Kieniewicz, 36–42. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich i Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.

Data przesłania artykułu do Redakcji: 26 V 2017

Data akceptacji artykułu przez Redakcję: 6 VII 2017

Adam Kucharski

Nicolaus Copernicus University in Toruń. Institute of History and Archival Science

e-mail: akr88@umk.pl

ORCID ID: 0000-0001-8814-9421

Dr hab. Adam Kucharski works as an adjunct in the Section of the Methodology of History and Cultural Studies in the Institute of History and Archival Studies of Nicolaus Copernicus University in Toruń. His research interests focus on the history of Early Modern culture of the 16th–18th centuries, particularly issues connected with Polish journeys in the 17th–18th centuries, the mentality of noblemen and magnates as presented in their correspondence, the development of manuscript press in the Polish-Lithuanian Commonwealth. He published e.g.: *Hiszpania i Hiszpanie w relacjach Polaków* (Warszawa 2007); *Diariusz peregrynacji europejskiej (1684–1687)* Karola Stanisława Radziwiłła, compilation, introduction and commentary by Adam Kucharski (Toruń 2011) and *Theatrum peregrinandi. Poznawcze aspekty staropolskich podróży w epoce późnego baroku* (Toruń 2013).

Readings of the enlightened Sarmatian traveller in the light of the catalogue of books read by Seweryn Rzewuski during his journey (1778)

Key words: Seweryn Rzewuski, journey, library, reading

Summary. The level of knowledge about foreign travels of inhabitants of the Polish-Lithuania Commonwealth has risen owing to historical sources published both in the form of critical source editions and scientific studies. One of the most interesting documents which allows us to learn about the role of the book and the development of reading culture among Early Modern travellers is the catalogue of books which Seweryn Rzewuski, a Polish politician and magnate, took with him during his journey in 1778. The article presents the politician not as one of the leaders of the Targowica Confederation, but from a slightly different angle. The archival inventory of the travel library of Rzewuski constitutes the unique source of its kind; that is why, it is worth examining only to show the variety of interests of this traveller. Presenting his political views and the conscious selection of books to read, he seems to have a complex personality standing on the border between the mentality of a Sarmatian pilgrim and an enlightened traveller.

Adam Kucharski

Nikolaus-Kopernikus-Universität Toruń. Institut für Geschichte
und Archivwissenschaft

e-mail: akr88@umk.pl

ORCID ID: 0000-0001-8814-9421

Dr. habil. Adam Kucharski ist wissenschaftlicher Mitarbeiter der Abteilung für Methodologie der Geschichte und der Kulturkunde im Institut für Geschichte und Archivistik der Nikolaus-Kopernikus-Universität in Thorn. In seinen Untersuchungen befasst er sich mit der frühneuzeitlichen Kulturgeschichte des 16.–18. Jahrhunderts, und insbesondere mit den polnischen Reisenden des 17.–18. Jahrhunderts, der Mentalität des zeitgenössischen Adels und Hochadels, die in ihrem Briefwechsel wahrzunehmen ist, sowie der Entwicklung der handschriftlichen Presse in der ersten Rzeczpospolita. Er veröffentlichte u. a.: *Hiszpania i Hiszpanie w relacjach Polaków [Spanien und die Spanier in den Berichten der Polen]* (Warszawa 2007); *Diariusz peregrynacji europejskiej (1684–1687) Karola Stanisława Radziwiłła [Das Tagebuch der europäischen Peregrination (1684–1687) verfasst von Karol Stanisław Radziwiłł]*, Bearbeitung, Einleitung und Kommentar (Toruń 2011) und *Theatrum peregrinandi. Poznawcze aspekty staropolskich podróży w epoce późnego baroku [Theatrum peregrinandi. Die kognitiven Aspekte der altpolnischen Reisen im Spätbarockzeitalter]* (Toruń 2013).

Die Lektüren eines aufgeklärten Reisenden- Sarmaten im Lichte des Katalogs der von Seweryn Rzewuski (1778) auf Reisen mitgenommenen Bücher

S

Stichworte: Seweryn Rzewuski, Reise, Bibliothek, Lektüre

Z

Zusammenfassung. Das Wissensniveau über den Verlauf, die Bedeutung und die Bedingungen für die ausländischen Reisen der Bürger der alten Rzeczpospolita stieg eindeutig dank der Veröffentlichung der historischen Quellen sowohl im Rahmen der kritischen Quelleneditionen als auch der wissenschaftlichen Bearbeitungen. Eines der Dokumente, die für die Erkenntnis der Rolle des Buches und der Entwicklungsdynamik der Lesekultur unter den neuzeitlichen Reiseberichten am interessantesten sind, ist der Katalog von Büchern, die von Seweryn Rzewuski, dem aus der Geschichte sehr gut bekannten Hochadeligen und polnischen Politiker, 1778 auf Reisen mitgenommen wurden. Der Artikel bietet die Gelegenheit, seine Gestalt näher darzustellen, und zwar nicht nur aus der Sicht seiner Aktivität einer führenden Gestalt während der Konföderation von Targowica. Das Archivinventar der Reisebibliothek Rzewuskis ist eine einmalige Quelle, aufgrund deren die Interessenvielfalt eines altpolnischen Reisenden darzustellen ist. Durch die zum Ausdruck gebrachten Ansichten und politischen Einstellungen wie auch durch die bewusste Lektürenausswahl erscheint seine Gestalt als eine innerlich zusammengesetzte Persönlichkeit an der Grenze zwischen der Mentalität und dem Ideenprogramm eines sarmatischen und eines aufgeklärten Reisenden.